

К. Л. Хазанова (Беларусь, Гомельскі дзяржаўны
універсітэт імя Ф. Скарыны)

ВАРЫЯНТНАСЦЬ НАЙМЕННЯЎ ЗЕМЛЯРОБЧАЙ ЛЕКСІКІ Ў ГАВОРКАХ ГОМЕЛЬШЧЫНЫ

Лексіка гаворак уяўляе сабой шматразгалінаваны лексічны пласт беларускай мовы. Менавіта адсюль папаўняе свой лексічны склад беларуская літаратурная мова. У слоўніку дыялектнага масіву Беларусі адлюстраваліся шматлікія гістарычныя з’явы, якія не пакінулі слядоў у літаратурнай мове. Акрамя таго, некаторыя моўныя заканамернасці атрымалі ў гаворках адрознае ад літаратурнай мовы развіццё. Гэтыя прычыны абумовілі пастаянную цікавасць даследчыкаў-лінгвістаў да лексікі гаворак і карпатлівае вывучэнне разнастайных бакоў дыялектнага слоўніка.

Багаты моўны матэрыял захавалі гаворкі Гомельшчыны. Мэтаю нашага даследавання з’яўляецца вывучэнне варыянтных найменняў адзінак земляробчай лексікі ў гаворках Гомельшчыны. Наяўнасць некалькіх намінацый аднаго прадмета ці асобы абумоўлена рознымі фактарамі і сведчыць аб тым, што лексіка гаворак не з’яўляецца пастаяннай, трывалай, сфарміраванай і ўнармаванай сістэмай. Яна значна ў большай меры, у параўнанні з лексікай літаратурнай мовы, падпадае пад тэрытарыяльныя моўныя ўплывы. Калі літаратурная мова карыстаецца ўжо адборным, правераемым у штодзённым шматгадовым карыстанні моўным матэрыялам, то лексіка дыялектаў якраз і дае гэты матэрыял, і праводзіць такую “праверку на трываласць”.

Перш за ўсё ў гаворках Гомельшчыны адзначаецца варыянтнасць назваў прылад сельскагаспадарчай працы. Так, у лексіцы гомельскіх гаворак сустракаюцца разнастайныя варыянты найменняў *рыдлèўкі*. У першую чаргу звяртаюць на сябе ўвагу дыялектныя назвы гэтага неабходнага ў штодзёнай працы сельскагаспадарчага і земляробчага прыстасавання, якія паводле этымалогіі ўзыходзяць да назвы металу: **жалязн’як** м. Рыдлèўка. *Зламаўся новы жалязн’як* (Камаровічы, Петр.); *Падай-ка мне жалязн’як, аткапаць нада трохі* (Быч, Карм.); *А я ўскапала свой гарод жалязняком* (Іванкаўшчына, Маз.) [3, с. 138].

Лексема *жалязн'як* мае празрыстую матывацыю і этымалагічную сувязь са словам *жалеза*.

У гаворках Гомельшчыны сустракаецца фанетычны варыянт наймення:

залязн'як м. *Мой сусед узяў залязн'як, а прынесці і ні думая* (Даманавічы, Калінк.) [3, с. 161–162]. Тут выкарыстаны той самы дэрывацыйны сродак. Вар’іраванне назіраецца ў замене [ж]–[з], што характэрна для беларускіх гаворак. “Звычайна гэта поўная рэгрэсіўная асіміляцыя, пры якой адзін гук цалкам прыпадабняецца да другога. Поўная рэгрэсіўная асіміляцыя назіраецца часцей у запазычаных словах” [1, с. 61].

На наяўнасць гукавой варыянтнасці [ж]–[з] пры намінацыі металу ўказваў і У. Даль: *жельзо, заль(и)зо* [2, с. 532]. Прычыны замены [ж]–[з] неабходна шукаць у міжскадавай асіміляцыі, уплыве адзін на аднаго зычных, адзеленых іншымі гукамі: пад уплывам свісцячага ў апошнім складзе пачатковы зычны мяняе сваю артыкуляцыю.

Варыянт назвы *залязн'як* характэрны для гаворак з недысімілятыўным моцным аканнем. У іншых мясцовасцях Гомельшчыны назіраюцца найменні з фанетычнымі адрозненнямі ў вакалізме:

зелязн'як м. *Трэба іці ў лаўку да ўзяць зелязн'як, а то старога дзеці паламалі* (Беразнякі, Жытк.) [3, с. 178].

Фіксуюцца слоўнікамі і іншыя суфіксальныя ўтварэнні ад *залеза*:

зал'язка ж. Рыдлёўка. *Капала бульбу і паламала зал'язку* (Шырокае, Б.-Каш.) [3, с. 161];

зеляз'оўка ж., *тое, што залязка. Адай ідзі мне зеляз'оўку* (Пабеда, Ветк.) [3, с. 178].

Апошні варыянт уяўляе сабой вынік кантамінацыі марфалагічнага (жаночы род) і словаўтваральнага (суфікс *-оўк-*) паказчыкаў наймення, што ўвайшло ў слоўнік беларускай літаратурнай мовы, і таго самага караня, які маюць вышэйпамянёныя назоўнікі (*зеляз-*).

Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны не зафіксаваў указанья назвы. Падобнае ўтварэнне мае тут больш шырокі семантычны аб’ём: „металічны прадмет увогуле”: *зеляз'янка* ж. *Адкуль ты прыпер етую зеляз'янку?* Бывалькі. *Зеляз'янкай адбіў Паўлік пальцы на назе* (Казярогі) [5, с. 136].

Неабходна адзначыць, што для *рыдлёўкі* ў гаворках Гомельшчыны маецца і найменне **з'аступ м.**, тое, што залязка. *Эта ж падумаць толькі, увесь гарод з'аступам ускапаць нада* (Астраглядзі, Браг.); *Бувала, настане вясна, дак гарод капаем з'аступамі* (Постанскае, Карм.) [3, с. 172];

з'аступ м. Рыдлёўка, лапата. *Вазьмі з'аступ да выкапай маленькую канаўку, шчоb вада сцекала* (Бывалькі); *Агарод араем, а грады з'аступам уручную можна укапаць* (Ручаёўка) [5, с. 130]. На гэтую лексему ўказваў У. Даль:

з'аступь м. Желъзная лопата, для копки [2, с. 643]. Пры гэтым расійскі этнограф і збіральнік фальклору прыводзіць падрабязнае апісанне заступа: “на драўляным чаранку ці акаваная ўнізе драўляная радлёўка” [2, с. 643]. Расійскі лінгвіст узводзіць найменне *заступ* да дзеяслова *заступаць* „перагароджваць, абараняць, замяняць” і фіксуе адметныя фразеалагізмы *пора подь заступь* „у магілу”, *какъ гнилой пень под заступь* „драхлы старык” [2, с. 643].

Існаванне земляробства на працягу многіх гадоў і стагоддзяў у залежнасці ад добрага ўраджаю выпрацавала ва ўсходніх славян глыбокую павагу да зямлі-карміцелькі, што пакінула сляды наяўнасці ў гаворках памяншальна-ласкальных назваў прылад земляробчай працы. Так, у гаворках Гомельшчыны сустракаецца памяншальнае ўтварэнне ад *заступ*:

з'аступец *Вазьмі з'аступец і вукапай яму* (Дзяражычы);
З'аступец

ето мо новыи возьмеш? (Казярогі) [5, с. 130].

Пры ўтварэнні памяншальнай назвы адметнае выкарыстанне набыў прадуктыўны ва ўсходнеславянскіх мовах суфікс *-ец*. Гэты словаўтваральны сродак з’яўляецца ў беларускай мове спадчынай праславянскага моўнага адзінства. Паходзіць ён з праславянскага **ik*, у старажытнарускай мове меў выгляд *-ьц-ь*. Нягледзячы на пашыранае ўжыванне суфікса *-ец* у сучаснай беларускай мове (*айцец, купец, маладзец, палец*), звычайная семантыка афікса – „назвы асоб ці прадметаў”, як памяншальны афікс для ўтварэння дэмініутыва суфікс *-ец* ужываецца даволі рэдка. Гэты факт, хутчэй за ўсё, таксама застаўся ў гаворках Гомельшчыны з часоў усходнеславянскага моўнага адзінства, бо для беларускай мовы часоў самастойнага існавання больш характэрнымі з’яўляюцца суфіксы *-ок-* (параўнаем, у рускай мове *огурец* – у беларускай – *агурок*), *-чык-* (старажытнарускае *купьць* – старабеларускае

купчык), чын -(прыгадаем варыянтныя найменні *маладзец* – *малайчына*).

Такім чынам, у гаворках Гомельшчыны існуюць варыянтныя найменні *рыдлёўкі*. Большасць з іх мае фанетычныя адрозненні (*жалязняк, залезняк, зелязняк*), ёсць словаўтваральныя варыянты (*заязка, зелязоўка, зелязняк*) і лексічны варыянт *заступ*, да якога прымыкае дэмінутыў *заступец*.

У гаворках Гомельшчыны сустракаюцца варыянты назвы *жорнаў*. Характэрнай для гаворак з’яўляецца форма адзіночнага ліку:

ж’орван м. Жорны. **Ж’орван** – мельніца, што рукамі круціць. Ручаёўка. *Трэба свінням жыта змолоць на ж’орван, а то ў мельніцу нема чого везці* (Чаплін) [5, с. 116]; **Ж’орван** саўсім разваліўся (Багуцічы, Ельск.); *Ці будзе каваліха малоць на сваім ж’орване* (Уваравічы, Б.-Каш.) [3, с. 142].

Форма адзіночнага ліку зафіксавана і У. Далем: *ж’ерновъ, жернь, жорнь* „млынавы камень“ [2, с. 535].

У гаворках Гомельшчыны з’явіўся кампазіт **жарнац’ёрка** ж., устар. Млын (ручны). **Жарнац’ёрка** была у нас раней свая (Бабовічы, Гом.) [3, с. 139].

Некалькі варыянтаў з фанетычнымі адрозненнямі адзначаюцца для наймення ўказанай прылады працы ў форме множнага ліку:

ж’орваны тое, што жорван. Раней **ж’орваны** былі (Піркі, Браг.); *Бывала, із ж’орванаў каржа сьпячэш* (Піркі, Браг); *Трэ жыто ж’орванамі ізмалоць* (Грабаў, Петр) [3, с. 142]; **ж’орнавы** тое, што жорван. Раней муку малолі ў **ж’орнавах** (Піркі, Браг.) [3, с. 142].

І зноў адзначым старажытнасць гэтай формы, узгадаўшы варыянты, прыведзеныя У. Далем: *жернов’а, ж’ерны* [2, с. 535].

У гаворках Гомельшчыны адбылася змены месца націску, змяніўся таксама канчатак ў форме множнага ліку (*а–ы*) і зацвярдзеў шыпячы, што ўвогуле характэрна для беларускіх гаворак. Разам з тым назва *жорваны* перажыла перастаноўку зычных. Метатэза ўзнікла “ў сувязі з тэндэнцыяй прыстасаваць мала ўласцівыя спалучэнні гукаў да больш звыклых” [1, с. 64].

Неабходна заўважыць, што ў гаворках Гомельшчыны сустракаюцца таксама варыянтныя найменні асоб-выканальнікаў земляробчай працы.

У першую чаргу звяртаюць на сябе ўвагу назвы *жнiя*:

ж'ачка *ж.* Жнiя. Даўней цяжка было **ж'ачкам** рукамі жаць (Калініна, Б.-Каш.) [3, с. 140];

жн'ейка *ж.* Цяпер жа у нас **жн'ейкі** не жнуць, а камбайнеры ўсе робяць (Чаплін) [5, с. 115];

жн'ечка *ж., тое, што жачка.* Нямашака цяпера **жн'ечак** (Насовічы, Добр.) [3, с. 141];

жнiя'ярка *ж., тое, што жачка.* Адных тут толькі **жнiя'ярак** не хватае (Пучын, Браг.) [3, с. 142].

Усе гэтыя назвы паходзяць з аднаго старажытнага кораня. Лексема *жачка* з'яўляецца вытворнай ад дзеяслова *жаць* (старажытнаруское *жати*). Гістарычныя фанетычныя чаргаванні [а]–[ын]–[н] паходзяць з глыбокай старажытнасці і ўказваюць на наяўнасць у старажытнаруускай мове ў ранні перыяд існавання насавак галосных. Такім чынам, старажытнаруускае *жати* **genti* мела варыянты каранёў *жа-//жн-*, другі з іх стаў утваральнай асновай для назваў *жнейка*, *жнечка*, *жнiяярка*.

У гаворках Гомельшчыны адзначаецца і найменне мужчынскага роду:

жан'ец *м.* Жнец. Старыя людзі разказваюць, што раз калісь касары і **жаниць** як сталі світаць, дзетвара запішчала ў дудкі, дык і вецер прыляцеў [4, с. 51].

На разнастайнасць назваў асобы, якая жне ўказаў У. Даль, прывёўшы ў сваім слоўніку значную колькасць лексем з адзначанай семантыкай: *жатель*, *жнець*, *жательница*, *жница*, *жнея*, *жалья*, *жатвенница* [2, с. 528].

Праведзены аналіз асобных варыянтных найменняў земляробчай лексікі гаворак Гомельшчыны дазваляе сцвярджаць, што варыянты ўласцівы розным лексіка-семантычным разрадам сельскагаспадарчых назваў. Намі больш падрабязна разглядаліся назвы прылад працы і назвы асоб. Варыянтнасць такіх найменняў паходзіць з глыбокай старажытнасці. Абумоўлена яна фанетычнымі адрозненнямі, наяўнымі ў вакалізме і кансанантызме гаворак Гомельшчыны, багаццем дэрывацыйных сродкаў усходнеславянскіх моў і існаваннем пэўнай колькасці

сінанімічных адзінак для называння аднаго і таго ж прадмета, асобы, дзеяння.

Літаратура

1. Блінава, Э. Беларуская дыялекталогія: вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / Э. Блінава, Е. Мяцельская. – 2-е выд., дапрац., дапоўн. – Мінск: Выш. школа, 1980. – 304 с.
2. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Т. 1. А–З / В. Даль. – М.: Русский язык, 1978. – 779 с.
3. Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны / склад. В. І. Мядзведзева, Л. В. Цэхановіч, В. А. Горленка [і інш.] // Беларуская мова і мовазнаўства: міжвуз. зб. – Выпуск 4. – 1976. – С. 134–272.
4. Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклору і мастацкай літаратуры: слоўнік / пад рэд. У. В. Анічэнкі. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1983.
5. Янкова, Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т. С. Янкова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.